

A szociolingvisztika szemlélete és a nyelvművelés

1. A nyelvművelő tevékenység megújításának, módszertani felfrissítésének igénye évek óta jelen van a nyelvhasználatunk helyzetéről való gondolkodásban. A megújulást sürgetik a nyelvtudományban, a nyelvszemléletben bekövetkezett változások, így a szociolingvisztika térnyerése, módszereinek alkalmazása a valós nyelvhasználat megismerésében.

A szociolingvisztika mint sajátos nyelvszemléleti mód és a nyelvművelés összefüggéseiből, a kapcsolatukban meglévő ellentmondásosságból (vö. Sándor 2001a, 2003; Kenesei 2002; A. Jászó 2002) elsősorban azokra a pontokra próbálok rámutatni, amelyek hozzájárulhatnak a nyelvművelés szemléleti megújulásához és gyakorlati átértékelődéséhez.

A szociolingvisztika értelmezési tartománya, kutatási területe a tudományág 1960-as évekbeli megszületése óta folyamatosan bővül, mára nem egyszerűen egy részdiszciplínát érthetünk rajta, hanem a nyelv társas szemléletű megközelítéseinek összességét, vagyis a rendszernyelvészzel szembeállítva minden olyan nyelvészeti tevékenységet, amely a nyelvet nem választja el társas környezetétől, és amely ezáltal a nyelv működéséhez tartozónak gondolja a nyelv változatosságát és változását is. Ennek megfelelően Trudgill szerint például a szociolingvisztikához tartozik az antropológiai nyelvészet, a dialektológia, a diskurzuselemzés, a beszélés néprajza, a nyelvi kontaktusok vizsgálata, a nyelvi vonatkozású társadalom-lélektan és a nyelv-szociológia is (1997: 74–75).

A nyelvművelés – mint a nyelvhasználat hatékonyabbá tételére irányuló tudományosan megalapozott és szervezett törekvés – csakis társas szemlélet érvényesítésével képzelhető el, hiszen éppen a nyelvhasználatnak a közösség változó társas igényeihez kapcsolódó vonatkozásait helyezi előtérbe.

A szociolingvisztika szemlélete és a nyelvművelés gyakorlata mégis sokszor ellentmondásosnak tűnik: elsősorban azért, mert a szociolingvisztika célja a nyelvhasználat rendezett változatosságának leírása, a változatok és változások dinamikájának megragadása, vagyis egy dinamikus állapotrajz megalkotása, a nyelvművelés viszont befolyásolni, hatni is akar. A szociolingvisztika oldaláról a nyelvművelést ezért érheti az a kritika, hogy a nyelvi megbélyegzés intézményesítése, vagyis ahelyett, hogy megoldaná a nyelvi

konfliktusokat, erősíti őket, hozzájárul ahhoz, hogy a nemsztenderd változatokat beszélők hátrányba kerüljenek, és így a társadalmi esélyegyenlőség és a nemsztenderd változatok beszélőinek társadalmi mobilitása korlátozottá váljon (vö. Sándor 2001a; 2001b).

A nyelvhasználat azonban a magyar beszélőközösségben erős hatással van a társadalmi érvényesülésre, a magyar beszélőközösség erősen normatív beállítódású, a sztenderd presztízse történetileg hagyományozódóan nagy. Terestyéni Tamás empirikus vizsgálata azt is igazolta, hogy a kommunikációs képességeket, vagyis a kifejezőkészséget, a helyesírási készséget, a nyelvtanilag helyes és választékos beszédkésztség jelentőségét a társadalmi érvényesülésben igen nagyra értékeljük (1990: 32–55). A nyelvművelésnek pedig ebben a sajátos társas környezetben kell kialakítania stratégiáit.

A szociolingvisztika álláspontja, mely szerint a sztenderd pozícióját pusztán társadalmi tekintélye biztosítja, valós, azonban azt a tényt is magában foglalja, hogy a nyelvváltozatok között használati értéküket, társadalmi megítélésüket tekintve különbség van. A nyelvművelés a normatív, köznyelvi változatokat előnyben részesítő szemléletével ezt a létező, a társadalmi elvárásokból, attitűdökből adódó értékrendi különbséget ismeri el.

A szociolingvisztika felfogása szerint minden nyelvváltozat azonos értékű, hiszen megfelel a használó közösség kommunikációs elvárásainak; azonban a nyelvi változások és változatok rendszerét vizsgálva ez a szemlélet is elismeri, hogy a sztenderdizált, köznyelvi változattal bíró nyelvek esetében egy változat presztízse történetileg hagyományozódóan nagyobb a többi nyelvváltozaténál, annak használata segíti a társadalmi érvényesülést, sőt a közösséget összetartó ereje is van. Ez a társadalmi tekintély teszi szükségessé azt, hogy a nyelvművelés szorgalmazza a köznyelvi változatok elsjátításának szükségességét és a nyilvános nyelvhasználati színtereken való használatát.

Miként éppen a szociolingvisztikai, antropológiai nyelvészeti kutatások kimutatták, az emberek elkerülhetetlenül véleményt formálnak a másik nyelvhasználatáról: a magyar beszélőközösségben pedig a sztenderd ismerete egyértelműen pozitív értéktulajdonítással kapcsolódik össze (vö. Sándor–Langman–Pléh 1998: 29–40). Annak a feltárására pedig, hogy van-e a mai magyar társadalomban olyan csoport, amelynek nyelvhasználatára és nyelvi értékítélete, elvárásai a többi társadalmi csoport számára is presztízssértékűek, illetve hogy mekkora presztízse van a köznyelvi nyelvhasználatnak, további empirikus attitűdvizsgálatok szükségesek.

2. A szociolingvisztika és a nyelvművelés szemléletét mindezek alapján nem tartom összeegyeztethetetlennek, sőt úgy látom, hogy szembenállásuk feloldására lenne szükség ahhoz, hogy megteremtődhessen a nyelvművelés megújulásának lehetősége.

Hogyan is lehetnek hasznosíthatók a szociolingvisztika elvei és eredményei a nyelvművelésben?

2.1. A szociolingvisztika eredményeinek és szemléletmódjának minde-
nekelőtt fontos szerepük lehet a szemléletformálásban: a nyelvhasználat
többszintűségének tudatosításával, a nyelvváltozatok, a nyelvi variabilitás
elismerésével. Napjaink nyelvstratégiájának horizontjában ugyanis a köz-
nyelven kívül más nyelvváltozatoknak is jelen kell lenniük, vagyis a norma-
tív nyelvművelés fokozatosan rétegzett, a nyelvi környezetek többszintűség-
ét figyelembe vevő nyelvstratégiává válik. A nyelvhelyesség eszménye
eszerint nem a sztenderd formák elvárását jelenti minden helyzetben, hanem
a szociolingvisztika álláspontjának megfelelően a közléshelyzethez illeszke-
dő, a közösségben elfogadott közlésformák használatát.

Ez a szemléletváltás azért is nagyon fontos, mert – miként az
etnolingvisztika eredményei is mutatják – magában a népi szemléletben, a
nyelvről való hétköznapi, nyelvészetiileg strukturálatlan gondolkodásban is
igen erős a jó–rossz; helyes–helytelen dichotómiájának érvényesülése. A
változatosság természetességének és funkcióinak elfogadásához mind az ok-
tatásban, mind a nyelvművelés ajánlásainak, állásfoglalásainak megalkotá-
sában szükség lenne ennek a szemléletnek az érvényesítésére.

Sándor Klára véleménye szerint a helyzettől függő helyesség értelmében
a nyelvművelésnek nem szükséges nyelvhasználati tanácsokat adnia, „hiszen
a tanácsokat azoknak az embereknek adná, akiknek a viselkedéséből a szabá-
lyokat elvonatkoztatta – más szavakkal: akik a szabályokat jóval előtte is-
merték, s (ha nem is tudatosan) ezeknek megfelelően viselkedtek” (2003:
400). Meglátásom szerint azonban a nyelvi szocializáció, a beszélőközösség
és az azon belüli legkülönbözőbb csoportok nyelvi elvárásaihoz való igazodás
nem mindig spontán folyamat, a helyzettől függő normák sajátosságai-
nak megismertetésében fontos szerepe lehet az anyanyelvi nevelésnek és a
nyelvművelésnek is.

A helyzettől függő nyelvművelés eszményének megvalósításához azon-
ban a nyelvhasználati gyakorlat igen alapos ismeretére van szükség, ez pedig
csak átfogó szociolingvisztikai, pragmatikai, stilisztikai kutatási eredmények
révén valósulhat meg.

2.2. És ez lehet a szociolingvisztika hasznosíthatóságának másik területe,
vagyis egyrészt a nyelvhasználati gyakorlatot, másrészt pedig a beszélőkö-
zösség nyelvhasználati elvárásait és nyelvi értékítéleteit, attitűdjét feltáró
empirikus vizsgálatok eredményeinek felhasználása és érvényesítése. A
szociolingvisztikai kutatások örvendetes gyarapodása és eredményeik fo-
lyamatos közzététele ellenére (vö. Balogh–Kontra 1990; Kontra 1992; Ke-
mény–Kardos 1994; Kassai 1995; Sándor 1998; Csernicskó 1998; Göncz
1999; Lanstyák 2000; Kontra 2003) ugyanis a nyelvművelés által felhasz-

nálható vizsgálatok részben hiányoznak a magyar nyelvtudomány palettájáról, másrészt a meglévő eredmények sem mindig épülnek bele a nyelvművelő tevékenységbe.

Egy összehangoltan működő, a mai állapotot figyelembe véve szinte utópisztikusnak tűnő nyelvstratégiai intézményrendszerben az empirikus kutatásokat nem magának a nyelvművelésnek kellene elvégeznie, annak feladata egyrészt a vizsgálandó területek kijelölése, másrészt a vizsgálatok eredményeinek hasznosítása, alkalmazása lenne (vö. Kenesei 2002: 46–47). A nyelvművelésnek „*föl kell használnia és támogatnia kell a magyar nyelvvel kapcsolatos empirikus kutatásokat, természetesen elsősorban a szociolingvisztikai, antropolingvisztikai jellegűeket, hogy a fölmerülő kérdések megoldásához elegendő mennyiségű, a nyelvközösség tagolódását, plurális értékrendjét jól képviselő adat álljon rendelkezésére*” (Tolcsvai Nagy 1996: 248). A nyelvművelésnek tehát törekednie arra, hogy nyelvhasználatunk jelenségeinek értelmezésében minden esetben legalább kisebb léptékű empirikus kutatásokra is építsen, illetve hogy a meglévő szociolingvisztikai kutatások eredményeit figyelembe vegye. Nehézséget jelenthet ebben a tekintetben a nyelvművelés számára az, hogy a szociolingvisztika nagy léptékű, az egész beszélőközösségre nézve reprezentatív kutatásainak feldolgozása hosszú időt vesz igénybe, így az eredmények az adatfelvételhez képest néha egészen jelentős időbeli késéssel válnak ismertté.

A nyelvművelés tudományosan megalapozott nyelvi tervezéssé, nyelvstratégiává válásához empirikus kutatásokra több területen, különböző szempontokból is szükség van. Az empirikus kutatások mindenekelőtt azt tehetnék lehetővé, hogy érvényes képet kaphassunk a nyelvhasználat jelenlegi állapotáról; a hagyományos nyelvművelést ugyanis igen sokszor érte-éri az a vád, hogy adatait ad hoc módon, lepkegyűjtésszerűen szerzi, a szociolingvisztika adatgyűjtési módszerei azonban a vizsgálatok megismételhetősége révén ellenőrizhetővé tehetik adatainkat.

A jelenlegi állapot empirikus feltárásának azonban nem egyszerűen az egyes nyelvi jelenségek használatának társadalmi megoszlását kell bemutatnia, hanem tekintettel kell lennie a különböző stíluszintekre, nyelvhasználati szinterekre, a kommunikációs helyzet által megkívánt kidolgozottsági szintre is, vagyis rétegzettnek kell lennie, mind társadalmilag, mind stíláriasan. Ezen a területen érzékelhetők a stilisztikai kutatások hiányosságai is, ehhez ugyanis szükséges lenne a nem szépirodalmi szövegek, stílusok jellemzőinek széles körű feltárása és leírása is.

Fontos feladat a stíluszintek és szituációtípusok feltérképezése, és azoknak megfelelő, nyelvi értékelési skálák kialakítása, mert csak így kaphatunk differenciált képet a nyelvhasználatról. Napjaink nyelvművelésének középpontjában ugyanis a beszédhelyzetnek megfelelően kimunkált, hatékony

kommunikáció eszménye áll, tehát nem egyszerűen a sztenderd formák meglétére vagy hiányára kíváncsi, hanem arra, hogy a mai magyar nyelvhasználatban a különböző közléstípusokra milyen kidolgozottsági szint, milyen nyelvi sajátosságok jellemzők. A létező stíluszintek, a szituációtípusoknak megfelelő közléstípusok feltárása azonban maga is csak nagy mennyiségű írott és beszélt korpusz elemzése alapján lenne megvalósítható.

A nyelvi változók különböző használati szinteken meglévő értékét feltáró vizsgálatok szinte teljesen hiányoznak, a meglévő empirikus kutatások a sztenderd és nem sztenderd formák közötti választás arányait helyezik előtérbe. Ezért az ezek eredményeiből kirajzolódó állapotrajz sokszor nem hasznosítható áttételek nélkül a nyelvi tervezésben. Mert például önmagában az, hogy a *Természetesen*, *hogy* típusú szerkezetvegyülést a kérdőíves felmérés során „az adatközlők több mint a fele helyesnek tartja”, a hibakereső feladatokban 75%-a nem javítja, és egyötöde produkálja (Kontra 1990: 80), nem ad elegendő okot arra, hogy jellemzőnek tarthassuk a választékos, írott nyelvhasználatra is.

A legáltalánosabban alkalmazott adatgyűjtési módszer, a kérdőíves felmérés kérdéstípusai ugyanis olyan döntési helyzetbe hozzák az adatközlőt, amely igen távol esik a nyelvhasználat valós közegétől: a helyes formát, a természetesebbnek tartott formát kell kiválasztania akkor is, ha esetleg ő maga is több változatot is használ; a *helyes – nem helyes* kettősséget mindenképpen finomítani kell ahhoz, hogy a nyelvművelésben hasznosítható eredményeket kaphassunk

A hagyományos nyelvművelés nyelvi adatai folyamatos, strukturálatlan résztvevő megfigyelésből származnak, így mivel a nyelvhasználati jelenségeket természetes közegükben vizsgálják, sokszor életszerűbbek, hitelesebbek lehetnek, mint a kérdőívvel gyűjtött adatok. Ahhoz azonban, hogy a pusztán megfigyelésre épülő megállapítások megbízhatóak, esetleg számszerűsíthetők is legyenek, az ilyen adatszerzést is ellenőrizhetővé, megismételhetővé kell tenni. Ez pedig elsősorban tervezett megfigyelési egységek alkalmazásával érhető el. Terepkutatásból, passzív megfigyelésből származó, vagyis nem tudatosan közölt nyelvi adatokra minden nyelvhasználati kutatás érvényességéhez szükség van, a nyelvhasználat reflektálatlan teljessége valójában csak így fogható meg.

A különböző módszerekkel gyűjtött adatok egymásra vonatkoztatása révén kaphatunk olyan összetett és árnyalt képet a nyelvhasználat állapotáról, amely már kiindulási alapot jelenthet a nyelvstratégiához. Ahhoz azonban, hogy a nyelvművelés számára is hasznosítható adatok álljanak rendelkezésre, az empirikus kutatások tervezésében, szempontjaik finomításában és kivitelezésében is szerepet kellene vállalni, összességében mégis az empirikus kutatások eredményeinek alkalmazása a nyelvművelő tevékenység

egyik fő feladata. A nyelvművelésnek a különböző módszerekkel gyűjtött adatok összevetésével, a vizsgálati eredmények egymásra vonatkoztatásával és a nyelvi értékítéletek, illetőleg elvárások figyelembevételével kell ajánlásait megfogalmaznia. Lényeges feladat ezért a nyelvművelés, a nyelvi tervezés számára azoknak az elveknek a kidolgozása is, amelyek alapján dönt arról, hogy a ma még sok tekintetben hiányzó, az élő nyelvhasználatról, a nyelvi értékítéletekről szerzett adatokat milyen mértékben és módon használja majd fel a stíluszintekre, nyelvhasználati szinterekre nézve differenciált ajánlásai megalkotásában.

2.3. Mindezek mellett a társas nyelvészet eredményeinek fontos szerepe lehet a nyelvművelés önreflexiójának, önértékelésének alakításában is, a szociolingvisztika foglalkozik ugyanis a nyelvtervezés elméletével, a különböző nyelvművelő folyamatok és a társadalmi összefüggések hatékonyságával, mérésével is.

Fontos feladat tehát annak az elméleti hozadéknak a beépítése is a magyar nyelvművelésbe, amelyet a különböző módszerekről, a nyelvi tervezésnek a különböző kulturális közegekben való eredményességéről a szociolingvisztika felhalmozott. Ennek alapján a szociolingvisztika példaként állíthatja a magyar nyelvművelés elé a svéd nyelvművelés átértékelődését, amely nagyon normatív és előíró jellegű gyakorlatból a beszélőközösség elvárásaihoz igazodó, elsősorban nyelvészeti ismeretterjesztést, szókincsbővítést és helyesírási, stilisztikai tanácsadást végző gyakorlattá vált (Sándor 2003: 406). Ezeknek a tevékenységi köröknek természetesen a mai magyar nyelvművelésben is meghatározó szerepük van, a szociolingvisztika szemléletének érvényesítése és eredményeinek megismerése azonban hatékonyabbá teheti ezeknek a feladatoknak az elvégzését is.

3. Összességében tehát a szociolingvisztika és a nyelvművelés viszonyáról azt mondhatjuk el, hogy nyelvstratégia nem létezhet a szociolingvisztika eredményeinek figyelembe vétele és többszintű érvényesítése nélkül; a szociolingvisztikai szemlélet pedig arra is rámutat, hogy a nyelvhasználatba, mint a csoportok elkülönülésének és azonosság kifejezésének szimbolikus eszközebe való tudatos beavatkozás módja a társadalmi körülményektől függően változhat, azonban általános antropológiai sajátosság.

Irodalom

A. Jászó Anna 2002. Nyelvművelés és szociolingvisztika. In: *Éltető anyanyelvünk. Írások Grétsy László 70. születésnapjára.* Szerk.: Balázs Géza – A. Jászó Anna – Koltói Ádám. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 244–251.

- Balogh Lajos – Kontra Miklós (szerk.) 1990. *Élőnyelvi tanulmányok*. Linguistica. Series A. Studia et dissertationes 3. MTA Nyelvtudományi Intézete. Budapest.
- Csernicskó István 1998. *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján)*. Osiris Kiadó – MTA Kisebbségkutató Műhely. Budapest.
- Göncz Lajos 1999. *A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban)*. Osiris Kiadó – Fórum Kiadó – MTA Kisebbségkutató Műhely. Budapest–Újvidék.
- Kassai Ilona (szerk.) 1995. *Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat*. MTA Nyelvtudományi Intézete. Budapest.
- Kemény Gábor – Kardos Tamás (szerk.) 1994. *A magyar nyelvi norma érvényesülése napjaink nyelvhasználatában*. Linguistica. Series A. Studia et dissertationes 16. MTA Nyelvtudományi Intézete. Budapest.
- Kenesei István 2002. Hányféle igazság van? *Magyar Nyelv* 3948.
- Kontra Miklós 1990. Természetesen, hogy nem hiba – nyelvi változás? In: Balogh–Kontra 76–83.
- Kontra Miklós 1992. *Társadalmi és területi változatok a magyar nyelvben*. Linguistica. Series A. Studia et dissertationes 9. MTA Nyelvtudományi Intézete. Budapest.
- Kontra Miklós (szerk.) 2003. *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon*. Osiris Kiadó. Budapest.
- Lanstyák István 2000. *A magyar nyelv Szlovákiában*. Osiris Kiadó – Kalligram Kiadó – MTA Kisebbségkutató Műhely. Budapest–Pozsony.
- Sándor Klára 2001a. Szociolingvisztikai alapismeretek. In: *Nyelv, nyelvi jogok, oktatás*. JGYF Kiadó. Szeged. 7–48.
- Sándor Klára 2001b. Nyelvművelés és ideológia. In: *Nyelv, nyelvi jogok, oktatás*. JGYF Kiadó. Szeged. 147–216.
- Sándor Klára 2003. Nyelvtervezés, nyelvpolitika, nyelvművelés. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *A magyar nyelv kézikönyve*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 381–409.
- Sándor Klára – Juliet Langman – Pléh Csaba 1998. Egy magyarországi „ügynökvizsgálat” tanulságai. A nyelvváltozatok hatása a személypercepcióra. *Válóság*. 8: 29–40.
- Terestyéni Tamás 1990. Beszédszokások. (Egy szociolingvisztikai adatfelvétel néhány előzetes eredménye). In: Balogh Lajos – Kontra Miklós (szerk.): *Élőnyelvi Tanulmányok*. Linguistica. Series A. Studia et dissertationes 3. MTA Nyelvtudományi Intézete. Budapest. 32–55.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1996. Lehetőségek és kötelességek a magyar nyelvi tervezésben. *Magyar Nyelvőr* 237–249.
- Trudgill, Peter 1997. Bevezetés a nyelv és társadalom tanulmányozásába. JGYTF Kiadó. Szeged.